

Грозян Н. Ф.

Інститут української мови Національної академії наук України

КОРЕЛЯТИВНІ ВИЯВИ ДЕТЕРМІНАНТІВ УМОВИ ТА АДВЕРБІАЛЬНИХ УМОВНИХ СИНТАКСЕМ

У статті проаналізовано основні підходи до кореляції таких понять, як детермінанти умови й адвербіальні умовні синтаксеми. Висловлення з детермінантами умови передбачають зв'язок між двома ситуаціями, одна з яких передбачає здійснення іншої. Детермінована частина є визначальною і зазвичай містить елемент гіпотетичності, ймовірності. Зумовленою є недетермінована частина висловлення, яка виражає ситуацію-наслідок. Корелятами детермінантів умови з-поміж вторинних предикатних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць є умовні мінімальні одиниці. Вони репрезентують реальну чи ірреальну умову, за якої відбуваються або могли б відбуватися події, явища. Усі детермінанти умови мають кореляти – адвербіальні умовні синтаксеми, проте не кожна мінімальна умовна синтаксема є детермінантом у реченні. Частотними є синкретичні детермінанти, значення умови в яких супроводжує семантика причини, часу або наслідку.

Ключові слова: детермінант, умова, мінімальна синтаксема, член речення, детермінантний зв'язок.

Постановка проблеми. Теоретико-методологічній парадигмі сучасного мовознавства за всього різноманіття напрямів притаманне прагнення до інтеграції традицій і тенденцій у граматичних дослідженнях, усвідомлення пріоритетності багатоаспектного вивчення мовних фактів. Попри значну кількість робіт, присвячених проблемі детермінації, у яких описані окремі різновиди детермінантних членів речення, синтаксичний феномен кореляції детермінантів умови та адвербіальних умовних синтаксем сьогодні не опрацьований.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі детермінантних членів речення присвячені наукові праці таких мовознавців, як І. Р. Вихованець [1], М. О. Вінтонів [2], М. В. Всеволодова [3], Г. О. Золотова [4], Н. Л. Іваницька [5], В. П. Малащенко [6], О. Б. Сиротиніна [9], І. І. Слинько [10], Н. Ю. Шведова [11] та ін.

Актуальність теми дослідження визначується необхідністю теоретичного осмислення загальних і часткових питань, пов'язаних із подальшим розвитком учення про детермінанти в руслі сучасних лінгвістичних напрямів. Поглиблений аналіз обставинних детермінантів умови з урахуванням нерозривної єдності їх форми, значення й функції дає змогу переглянути утрадиційнену класифікацію самостійних поширювачів речення – детермінантів – у системі членів речення.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в комплексному аналізі детермінантів умови крізь призму кореляції з адвербіальними умовними синтаксемами.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) з'ясувати основні підходи до статусу детермінантів умови в загальній типології детермінантів;
- 2) уточнити підсистему обставинних детермінантів умови, їх місце в системі членів речення;
- 3) окреслити специфіку кореляції детермінантів умови та адвербіальних умовних синтаксем.

Виклад основного матеріалу. Висловлення з детермінантами умови передбачають зв'язок між двома ситуаціями, одна з яких зумовлює здійснення іншої. Детермінована частина є визначальною. Вона зазвичай містить елемент гіпотетичності, ймовірності. Зумовленою є недетермінована частина висловлення, яка виражає ситуацію-наслідок.

У складі висловлення детермінанти умови здатні виражати додаткову предикативність, що пов'язано найчастіше з лексичним наповненням предиката.

Корелятами детермінантів умови з-поміж вторинних предикатних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць є умовні мінімальні одиниці.

Вони репрезентують реальну чи ірреальну умову, «за якої відбуваються або могли б відбуватися події, явища» [7, с. 289]. Варто зазначити, що обставини виконання основної дії можуть бути різними з прагматичного погляду. Аналіз широкого спектру умовних синтаксем дав змогу констатувати, що їх значеннєві модифікації охоплюють низку різновидів із градацією від сильнішої до слабшої комунікативної інтенції. Залежно від значеннєвого наповнення та комунікативного посилення мовця можна виокремити два різновиди умовних синтаксем:

- 1) зі значенням власне-умовного (ситуативного) обґрунтування;
- 2) зі значенням предметного обґрунтування.

До першої групи належать адвербіальні умовні синтаксеми, що містять похідні та непохідні прийменники зі значенням гіпотетичності, припущення, зокрема такі, як *у випадку, на випадок, у/в разі, за умови*: *На випадок пограбування краще мати при собі трішки грошей, ніж не мати нічого* (Погляд. 11.03.2014); *На випадок атомної аварії у Бельгії громадянам проведуть профілактичні заходи* («ТСН». 29.04.2016); *За умови підвищення вартості проїзду приватні перевізники готові відновити безкоштовний проїзд для пенсіонерів* (Твоє місто. 29.01.2018); *За умови фінансування дороги в Україні відремонтують за п'ять років* (DW. 20.04.2017); <...> *в разі зіткнення довелось б переходити на інше місце* (В. Шкляр).

До другої групи належать адвербіальні умовні синтаксеми, у складі яких прийменник *без* поєднано з іменником конкретної семантики: <...> *без дозволу штабу групи ви не повинні йти ні на які самочинні акції* (В. Шкляр) = *Ви не повинні йти на самочинні акції, якщо не маєте дозволу штабу*; *Без радикальної зміни ідеології побудови влади повториться сумний приклад Києва: цинізм молодих та перспективних виявився незрівнянно глибшим, ніж старших товаришів та кураторів* (Українська правда. 18.12.2009) = *Якщо радикально не змінити ідеологію побудови влади, то повториться сумний приклад Києва: цинізм молодих та перспективних виявився незрівнянно глибшим, ніж старших товаришів та кураторів*. Інколи в конструкціях зі вторинними предикативними синтаксемами трапляються неспеціалізовані засоби для вираження умовних семантико-синтаксичних відношень. Це переважно розмовні варіанти прийменниково-відмінкових форм, які зрідка вживають у художніх і публіцистичних текстах. До неспеціалізованих засобів вираження умови належить прийменник *при* в поєднанні з

іменником: *При відсутності довірчих відносин між компаніями партнери можуть вимагати гарантій вчинення правочину з боку третіх осіб* (URL: <http://bibliograph.com.ua/teoriya-organizacii/100.htm> (дата звернення: 29.01.2019)) = *Партнери можуть вимагати гарантій учинення правочину з боку третіх осіб, якщо відсутні довірчі відносини між компаніями*.

Інколи адвербіальні умовні синтаксеми можуть імпліковано містити додаткову предикативну ознаку, що стосується суб'єкта основної ситуації: *При бажанні це легко робиться зацікавленими особами з допомогою етеї-коду або іншими засобами* (Дзеркало тижня. 03.09.2005) = *Якщо в зацікавлених осіб виникне відповідне бажання, вони легко зроблять це за допомогою етеї-коду або іншими засобами*.

На відміну від конструкцій з адвербіальними причиновими синтаксемами, модальні плани обох частин висловлення в яких мають відносно самостійне чи навіть незалежне значення, синтаксеми умови визначають модальність основної частини. Також варто зауважити, що умовні синтаксеми можуть мати позачасове значення, а причинові синтаксеми зазвичай передують у часі наслідковим. Показником позачасового зв'язку між подіями може бути вживання дієслів у формі теперішнього часу, що свідчить про багаторазовість, регулярність, повторюваність подій: *За відсутності засудженого та його адвоката розгляд апеляції обмежує право захисту на справедливий суд* (Закон і бізнес. 17.11.2018); *У разі направлення претензій щодо сплати податкових зобов'язань гаранту пеня нараховується на строк, що не перевищує три місяці з дня, що настає за днем закінчення строку виконання зобов'язань, забезпечених гарантією* (iFactor. URL: <https://i.factor.ua/ukr/law-24/section-120/article-685/> (дата звернення: 23.03.2019)).

Конструкції з адвербіальними умовними синтаксемами легко можуть бути трансформовані в складнопідрядні речення з підрядним умови: *У разі появи небезпечної концентрації паливного або чадного газу в повітрі газосигналізатор подає електросигнал – й автоматичний пристрій одразу перекидає подачу газу і відчиняє квартиру* (Галичина. 02.08.2014) = *Якщо концентрація паливного або чадного газу в повітрі небезпечна, газосигналізатор подає електросигнал – й автоматичний пристрій одразу перекидає подачу газу і відчиняє квартиру*.

У висловленнях, у яких синтаксема умови імпліковано виражає додаткову предикативну

ознаку, що належить суб'єктові ситуації, описаної в основній частині висловлення, можливою є трансформація в дієприслівник або дієприслівниковий зворот: **При дотриманні всіх звичних процедур** (= **дотримуючись** усіх звичних процедур) на одержання кредитних траншів може піти не один місяць (Дзеркало тижня. 23.03.2014); **За умови дотримання** споживачами цих правил вони мають право на постачання газу (Телеграф. 23.04.2004) = **Дотримуючись цих правил**, споживачі мають право на постачання газу. Такі трансформації можливі також у висловленнях позаособистісної семантики: **У разі підвищення** мінімальної заробітної плати держава збільшить і обов'язковий єдиний соціальний внесок (Телеграф. 11.12.2016) = **Підвищивши мінімальну заробітну плату**, держава збільшить і обов'язковий єдиний соціальний внесок.

Рівень гіпотетичності висловленої умови загалом варіюється від реальності до неможливості виконання дії. Блокутивний потенціал умовного висловлення посилюється або послаблюється за рахунок специфічних лексико-граматичних засобів, зокрема вживання дієслів умовного способу з часткою *би/б* супроводжує ідею неможливості чи низької імовірності здійснення дії: **За умови** низької **швидкості** автомобіля водій **міг би** вижити після зіткнення (Телеграф. 02.03.2008).

Значення умови часто нашароване на часове або причинове: **Втративши брата**, він став мовчазним і замкнутим (В. Шкляр) = **Він став мовчазним і замкнутим, коли втратив брата** = **Він став мовчазним і замкнутим, тому що втратив брата**; **Малюючи картину** свого майбутнього життя, ми уявляємо собі не тільки свою майбутню професію, але й соціальний статус та кар'єру, які ми набуваємо разом із здобуттям певної професії (ЗНО-клуб. URL: <https://znoclub.com/dovidnik-zno/209-zhitteevij-shlyakh-mriji.html> (дата звернення: 12.12.2018)) = **Якщо ми малюємо картину свого майбутнього життя, ми уявляємо собі <...>** = **Коли ми малюємо картину свого майбутнього життя, ми уявляємо собі <...>**.

Окремий різновид синтаксем умови становлять умовно-наслідкові детермінанти. Семантика наслідку в реченні може бути супровідною щодо значення умови: **За відсутності згоди** одного з батьків виїзд неповнолітнього громадянина України за кордон може бути дозволено на підставі рішення суду (URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33300 (дата звернення: 29.01.2019)) = **Якщо один із батьків не дає згоди, то** (як наслідок) виїзд неповнолітнього громадянина України за кордон

може бути дозволено на підставі рішення суду. Речення з такими обставинними синтаксемами можуть бути трансформовані в умовно-наслідкові складнопідрядні речення: **У разі підвищення температури** навколишнього середовища вище +28 С діє обмеження руху у спекотний період (Укравтодор. 10.05.2018) = **Якщо температура навколишнього середовища підвищиться вище за +28°C, то** діятиме обмеження руху у спекотний період. Синтаксеми умови із супровідним значенням наслідку можна вважати синкретичними.

Спеціалізованими морфолого-синтаксичними формами умовних синтаксем є такі:

1) *у/в разі* + родовий відмінок: **Нехай Сильвестров сам проведе їх і покаже дорогу**, – при цих словах Гупало поклав руку на ефес кавалерійської шапки і так виразно подивився на свого приятеля, що той зрозумів: **у разі провокації** його голова покотиться першою (В. Шкляр); **<...> в разі зіткнення** довелося б переходити на інше місце (В. Шкляр);

2) *на випадок* + родовий відмінок: **На випадок зустрічі** з ними він водить старого Карамазова на повідку і той бульдожить охрипло: **боганетвсь**опозволено! (Є. Пашковський); **На випадок пуску КНДР** міжконтинентальної балістичної ракети Японія, Південна Корея і США проводять навчання (Сьогодні. 20.01.2017);

3) *за умови* + родовий відмінок: **За умови підвищення** цін компанія готова відновити роботу (Економічна правда. 17.07.2018); **За умови підтримки** європейськими коштами, ця сума може бути спрямована на збереження та популяризацію спільної польської та української культурної спадщини, створення спільного музейного середовища, якісного музейного продукту, що покращить українсько-польську культурну комунікацію (Українські національні новини. 29.08.2017);

4) *за* + родовий відмінок: **За наявності** даних про порушення законодавства **<...>** (Закон і бізнес. 16.10.2016); **За наявності** підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності заводять оперативно-розшукову справу (Телеграф. 10.02.2004). Остання синтаксема є досить непродуктивною, притаманною офіційно-діловому стилю й зрідка публіцистичному.

Інколи в конструкціях із вторинними предикатними синтаксемами трапляються неспеціалізовані засоби для вираження умовних семантико-синтаксичних відношень. Це переважно розмовні варіанти приєднениково-відмінкових форм, які зрідка вживають у художніх і публіцистичних текстах. До неспеціалізованих засобів вираження

умови належать:

1) при + місцевий відмінок: **При відсутності довірчих відносин між компаніями партнери можуть вимагати гарантій вчинення правочину з боку третіх осіб** (URL: <http://bibliograph.com.ua/teoriya-organizacii/100.htm> (дата звернення: 29.01.2019)) = *Партнери можуть вимагати гарантій вчинення правочину з боку третіх осіб, якщо відсутні довірчі відносини між компаніями;*

2) без + родовий відмінок: **Без антикорупційної моральності** будь-яке антикорупційне законодавство – це «паперовий тигр» (Українська правда. 18.12.2009) = *Якщо немає антикорупційної моральності, то будь-яке антикорупційне законодавство – це «паперовий тигр».*

Зрідка морфологічним варіантом умовної синтаксеми може бути дієприслівник: *Я розумію його так: кожен сам по собі, ніби квартира чи вілла з домофоном, куди не потрапиш, не знаючи повного набору цифр* (І. Роздобудько). Проте такі умовні синтаксеми зазвичай перебувають у постпозиції відносно граматичної основи речення, тому не є детермінантами. Поодинокими є випадки вираження детермінантів умови дієприслівником як умовною синтаксемою: *Ой, Улю, вивчивши мову, ви станете... Що там українкою! Ви станете більш культурною, корисною громадянкою, от вам клянусь* (М. Куліш)!

Отже, найчастіше корелятами детермінантів умови є спеціалізовані морфолого-синтаксичні варіанти умовних синтаксем, які виражають значення ситуативної умови чи предметної умови.

Усі детермінанти умови мають кореляти – адвербіальні умовні синтаксеми, проте не кожна мінімальна умовна синтаксема є детермінантом у реченні. Частотними є синкретичні детермінанти, значення умови в яких супроводжує семантика причини, часу або наслідку.

Загалом корелятами детермінантів умови є два різновиди синтаксем: адвербіальні умовні синтаксеми зі значенням власне-умовного (ситуативного) обґрунтування та адвербіальні умовні синтаксеми зі значенням предметного обґрунтування. Спеціалізованими морфолого-синтаксичними репрезентантами умовних синтаксем є прийменниково-відмінкові форми, зрідка дієприслівники. Усі проаналізовані умовні синтаксеми ніби конденсують семантико-синтаксичні відношення між підрядною та головною частинами вихідних речень і містять імпліцитне значення предиката.

Висновки і пропозиції. Отже, корелятами детермінантів зумовленості є чотири різновиди синтаксем: адвербіальні причинові синтаксеми, адвербіальні цільові синтаксеми, адвербіальні допустові синтаксеми й адвербіальні умовні синтаксеми. Усі вони ніби конденсують семантико-синтаксичні відношення між підрядною та головною частинами вихідних речень і містять імпліцитне значення предиката.

Перспективною є типологізація засобів вираження детермінантних членів речення в структурі висловлення, дослідження другорядних членів речення в різносистемних мовах у зіставному аспекті.

Список літератури:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2013. 328 с.
3. Всеволодова М. В. Синтаксеми и строевые категории предложения в рамках функционально-коммуникативного синтаксиса (к вопросу о предикативности, предикации и членах предложения). *Вестник Московского университета. Серия 9 «Филология»*. 2000. № 1. С. 75–87.
4. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова Н. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва: Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова, Моск. гос. ун-т им. М. М. Ломоносова, 1998. 528 с.
5. Іваницька Н. Б. До проблеми валентності в граматиці *Філологічні студії*: зб. наук. ст. Вінниця: ВДУ, 2004. Вип. 2. С. 49–51.
6. Малащенко В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском литературном языке. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1972. 172 с.
7. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
8. Русская грамматика: в 2 т. / редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. Москва: Наука, 1980. Т. 2: Синтаксис. 709 с.
9. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка. Москва: Высшая школа, 1980. 141 с.
10. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.
11. Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах: обстоятельственная и необстоятельственная детерминация простого предложения *Научные доклады высшей школы. Серия «Филологические науки»*. 1973. № 5. С. 66–77.

КОРРЕЛЯТИВНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕТЕРМИНАНТОВ УСЛОВИЯ И АДВЕРБИАЛЬНЫХ УСЛОВНЫХ СИНТАКСЕМ

В статье проанализированы основные подходы к корреляции таких понятий, как детерминанты условия и адвербиальные условные синтаксемы. Высказывания с детерминантами условия предусматривают связь между двумя ситуациями, одна из которых предусматривает осуществление другой. Детерминированная часть является определяющей и обычно содержит элемент гипотетичности, вероятности. Обусловленной является недетерминированная часть высказывания, которая выражает ситуацию-следствие. Коррелятами детерминантов условия среди вторичных предикатных минимальных семантико-синтаксических единиц являются условные минимальные единицы. Они представляют реальные или ирреальные условия, при которых происходят или могли бы происходить события, явления. Все детерминанты условия имеют корреляты – адвербиальные условные синтаксемы, однако не каждая минимальная условная синтаксема является детерминантом в предложении. Частотными являются синкретические детерминанты, значение условия в которых сопровождается семантика причины, времени или следствия.

Ключевые слова: детерминант, условие, минимальная синтаксема, член предложения, детерминантная связь.

CORRELATIVE EXPRESSIONS OF CONDITION DETERMINANTS AND ADVERBIAL CONDITIONAL SYNTAXEMAS

The main approaches concerning the correlation of such concepts as condition determinants and adverbial conditional syntaxemes were analyzed in the paper. The statements with the condition determinants envisage the connection between two situations, one of them means the realization of another. A determinate part is denotative and it usually includes an element of hypothecity, probability. A non-determinant part of a statement is dependent, and it expresses a situation-consequence. Correlates of condition determinants among secondary predicative minimal semantic-syntactic units are conditional minimal units. They represent a real and irreal condition under which events or phenomena occur or might occur. All condition determinants have correlates – adverbial conditional syntaxemas, however not every minimal conditional syntaxema is a determinant in a sentence. Syncretic determinants are frequency, the meaning of a condition in which is accompanied with semantics of cause, time and consequence.

Key words: determinant, condition, minimal syntaxema, member of a sentence, determinant connection.